

Kâdi Abdülcebbâr'a Göre Sünnet

Tevhit BAKAN*

ÖZ

Bu makalede; Mutezile'nin son temsilcilerinden Şafîî fakîhi, kelâmçı, tefsirci Kâdi Abdülcebbâr'ın (ö. 415/1025) Hz. Peygamber'in Sünnetine bakışı ele alınacaktır. Pek çok konuda eser telif etmiş olan Kâdi Abdülcebbâr'ın, eserlerinde Sünnetten yararlanması, bu konuda günümüze ulaşan müstakil bir eserinin bulunması onu diğer Mutezili âlimlerden ayıran en büyük özelliğidir.

Konu, ilgili literatür ve özellikle Kâdi Abdülcebbâr'ın günümüze ulaşan eserleri ışığında incelenecektir. Mutezile'nin genel olarak Sünnete bakışı ele alındıktan sonra Kâdi Abdülcebbâr'ın bu konuda seleflerinden hangi noktalarda ayrıldığı ve hangi noktalarda onlarla aynı görüşte olduğu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kâdi Abdülcebbâr, Sünnet, Mutezile

ABSTRACT

The Sunnah According to Qadi Abd Al-Jabbar

In this article; Shafi'i jurists, theologian, interpreter and the last representatives of the Mu'tazilites, Qadi Abdul-Jabbar's (d. 415/1025) overview of the Prophet's Sunnah will be discussed. who has written a lot of books in the fields, Judge Abdul-Jabbar's using of hadiths in her books and being of independent book in sunnah is the biggest feature differented from other scholars Mutezile.

The issue will be specifically examined in the light of the relevant literature and the works of the Qadi 'Abd Al-Jabbar. After discussing the overall look of the Mutezile about the sunnah, 'Abd Al-Jabbar where their predecessors left at what point and at what point in this regard will be put out to be disagreed with them.

Keywords: Qadi (Judge) Abd Al-Jabbar, The Sunnah, The Mutezile

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslâm Bilimleri Bölümü.

Giriş

Kâdî Abdülcebbâr, Basra Mutezilesinin ünlü kelâmcısı ve Şafîî fakîhi olup hicrî 324 veya 325 yılında İrandaki Hemedân şehrine bir konaklık uzaklıkta bulunan Esedâbâd kentinde doğdu¹. Esedâbâd ve Kazvîn'in önde gelen âlimlerinden fıkıh, usûl, kelâm ve hadis dersleri aldı. Hemedân'a giderek orada tahsiline devam etti. Bu dönemde itikadda Eş'ariyye'yi; fıkıhta ise Şafîî mezhebini benimsemişti. Basra'ya gidip orada Ebû İshâk İbrahim b. Ayyâş'ın (ö. ?) öğrencisi oldu. Bunun üzerine mezhep değiştirerek Mutezile mezhebine geçti². Ünlü vezir Sâhib b. Abbâd'ın (ö. 385/995) beğenisini kazanarak kadılık makamına getirildi. Büveyhîler döneminde uzun yıllar baş kadılık görevini yürüttü³. Onun dönemi Mutezile'nin yıldızının tekrar parladığı bir dönem olarak kabul edilmektedir.

Kelâm, fıkıh, tefsir, dinler tarihi konularında çeşitli eserler yazmıştır⁴. Tespit edebildiğimiz kadarıyla eserlerinde ilkelerine uyan hadislerden istifade etmiştir. Arkasında pek çok öğrenci ve eser bırakan Kâdî Abdülcebbâr, hicrî 415 yılında Rey şehrinde vefat etmiştir⁵. Hadis alanında *el-Emâlî* adlı eserinin yazma nüshaları günümüze ulaşmıştır⁶. Onun hadise dair olan bu eseri dikkatimizi çekmiş, bu makalenin kaleme alınmasına vesile olmuştur.

1. Mutezile'nin Sünnet'e Yaklaşımı

Konuya girmeden önce genel olarak Mutezile'nin Sünnete yaklaşımını kısaca ele almak yararlı olacaktır.

Kur'an-ı Kerîm ile onun sözlü ve uygulamalı biçimde hayata intikal ettirilmiş modeli olan "Sünnet", dinin vazgeçilmez ve ayrılmaz iki temel kaynağını oluşturur. Murad-ı ilâhîye uygun bir İslâm anlayışına sahip olmak için, bu iki temel kaynağı esas almak zaruridir. Mutezile dahil İslâm dairesi içinde kalan her mezhep için bu geçerlidir. Gerçi bu mezhebin önemli simalarından Hayyât, (ö. 300/913) âhâd haberlerin delil olamayacağına dair *er-Red 'alâ Men Esbete Habere'l-Vâhid* adlı bir eser kaleme almıştır⁷. Ancak onun bu görüşü, genel kabule mazhar olmamıştır.

1 Hayatı için bkz. Hâkim el-Cüşemî, *Şerhu'l-Uyûn*, nşr. Fuad Seyyid, (*Fazlu'l-İtzâl ve tabkâtü'l-Mutezile* içinde) Tunus 1393/1974, s. 365-371; Metin Yurdagür, "Kâdî Abdülcebbâr", *DİA*, XXIV, 103-105; İlyas Çelebi, "Kâdî Abdülcebbâr" *DİA*, XXIV, 105-109.

2 Geniş bilgi için bkz. Hâkim el-Cüşemî, *Şerhu'l-Uyûn*, s. 366; Metin Yurdagür, "Kâdî Abdülcebbâr", *DİA*, XXIV, 103-105.

3 Bkz. Hâkim el-Cüşemî, *a.g.e.*, s. 365-366.

4 Hâkim el-Cüşemî, *a.g.e.*, s. 367-369.

5 Hâkim el-Cüşemî, *a.g.e.*, s. 366.

6 Bu eser, Tevhit Bakan tarafından tahkiki yapılmış olup, basım aşamasına gelmiştir.

7 Hayyât'ın bu eseri için bkz. İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, Beyrut, 1406/1986, IV, 9; Şerafettin Gölcük, "Hayyât", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 104; Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, Otto Yayınları, Ankara 2012, s. 205-206; Erdiç Ahatlı, "Mutezile ve Hadis" *Üzerine*, *Usûl İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı 25, 2006, s. 173.

Nitekim Hayyât'ın en gözde öğrencisi el-Ka'bî (ö. 319/913), hocasının bu görüşüne karşı çıkmış ve âhâd haberlerin belli şartları taşıması halinde, belli konularda kabul edilmesi gerektiğini ifade etmiştir⁸. Diğer taraftan Hayyât'ın bizzat kendisi, *el-İntisâr* adlı eserinde “adil bir kişinin verdiği haber ilim ifade etmez” demiştir.⁹ Aslında el-Ka'bî de tek kişinin rivayetini kabul etmemektedir. Ona göre haberin kabul edilmesi için âdil râvî sayısının iki veya üç kişi olması gerekir¹⁰. Bu iki görüş dikkate alındığında Hayyât'ın bu hususta insaflı davrandığı ve el-Ka'bî'nin bu itirazının da haklı bir nedene dayanmadığı düşünülebilir. Ya da söz konusu eleştiri veya eleştiriler sonucu Hayyât'ın, bu görüşünü tashih etmiş olabileceği düşünülebilir. Ancak gerek Hayyât'ın *er-Red 'alâ Men Esbete Habere'l-Vâhid* adlı eseri ve gerekse el-Ka'bî'nin ona reddiye olarak yazdığı *Kitâb fi'l-Hucce'ti'l-Ahbâr* adlı kitabı¹¹ günümüze ulaşmadığından bu konu hakkında kesin bir şey söylenemez. Binaenaleyh kabul görmeyen, bireysel sayılan ya da tashih edilen bu görüşü esas alarak bunu, Mutezile'nin genel kanaati olarak sunmanın doğru olduğu söylene-
mez.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Mutezile'nin ileri gelen âlimleri arasında Hz. Peygamber'i devre dışı bırakan ve teorik olarak Sünnet'i toptan inkâr eden bir âlim yoktur. Ancak hüccet olacak haberler hakkında, Mutezilî âlimler arasında bir ittifaktan söz etmek de mümkün değildir. Şu kadarını söyleyelim ki, Mutezile akıl merkezli bir sünnet ve hatta bir din anlayışına sahip kelâmî bir mezheptir¹². Mutezile'de hüküm ve ilkeler akla göre belirlenir. Deliller de bu doğrultuda değerlendirilir. Ahmed Emin (ö. 1374/1954) bu hususu şöyle ifade etmiştir: “Bu mezhebin akla tanımış olduğu tam hâkimiyetten neşet eden bir yanı da (akla göre) prensiplerini vaz'ettikten ve onlara tam bir imanla bağlandıktan sonra, bu prensiplere ters düşen âyetleri kendi görüşlerine uyacak şekilde tevil etmeleri, ters düşen hadisleri ise inkâr etmeleri, bunu da cüretle ve açıkça yapmalarıdır. Bu nedenle onlar, çoğu kez hadislerin sıhhatinden şüphe eden, bazen de inkâr eden konumundadırlar.”¹³ Bu alıntıdan da anlaşıldığı gibi onlar, sahih olsa bile mezheplerinin ilkelerine/akla uymayan hadisleri delil kabul etmezler.¹⁴

8 Ebu'l-Kasım el-Ka'bî, *Kabûlü'l-Ahbâr ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, thk. Ebû Amr el-Hüsen b. Ömer b. Abdurrahîm, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1421/2000 s. 17.

9 Hayyât, Ebu'l-Hüseyn Abdurrahîm b. Muhammed b. Osmân, *el-İntisâr ve'r-Red alâ İbn Râvendî el-Mulhid*, nşr. H. S. Nyberg, Dârü'l-Kabs, Beyrût 1986, s. 68.

10 el-Ka'bî, *Kabûlü'l-Ahbâr ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, s. 17.

11 el-Ka'bî'nin *Kitâb fi'l-Hucce'ti'l-Ahbâr* adlı eseri için bkz. Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, nşr. M. Muhyiddin Abdülhamid, Kahire ts..

12 Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, Tunus 1393/1974, s. 138.

13 Bkz. Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, Mektebetü'n-Nahdati'l-Misriyye, Kahire ts., III, 85.

14 Ruyetullah'ı kabul etmemeleri, en-Nazzâm'ın Ay'ın yarılması mucizesini kabul etmemesi örnek olarak zikredilebilir. Diğer örnekler için bkz. Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, III, 86-7.

Kendi ilkelerine çok güvenen Mutezile, haberlerin sıhhatinden aşırı denilebilecek derecede şüphe eden bir mezheptir. Ancak bu şüphenin derecesinin âlimden âlime, dönemden döneme değiştiği söylenebilir. Mutezile'nin devletin desteğini aldığı ve altın çağını yaşadığı dönemlerde söz konusu şüphenin yaygınlığından ve derecesinin oldukça yüksek olduğundan söz edilebilir. Mutezile'nin kuruluş yıllarında da bu özelliği görmek mümkündür. Örneğin Mutezile'nin kurucularından Amr b. Ubeyd (ö. 144/761), hırsız affetme yetkisinin sadece devlete ait olduğuna hükmetmiştir. Buna karşı mahkemeye intikal etmeden mal sahibinin de hırsız affetme yetkisinin olduğunu ifade eden Safvan b. Ümeyye'nin hadisini rivayet eden Bekr b. Hamdan'a, Amr b. Ubeyd: "Resûlullah'ın böyle bir sözü söylediğine dair yemin eder misin?" demiş, o da "Peki Resûlullah'ın böyle sözü söylemediğine sen yemin edebilir misin?" deyince Amr b. Ubeyd yemin etmiştir¹⁵. Görüldüğü üzere Amr bu hadisi Hz. Peygamber'in sözü olmadığını söylerken ne Ku'ran'a ters düştüğünden, ne hadisin senedinden söz etmiştir. Hiç tereddüt etmeden hadisin Allah Resûlü'nün sözü olmadığını söylemiştir.

Kâdi Abdülcebbar ise Mutezile'nin son temsilcilerindendir. Üstelik hadis tahsil etmiş bir âlimdir¹⁶. Bu sebeple onun Sünnet'e ve Sünnet'in ilk râvileri olan sahâbîlere yaklaşımı ile ondan önceki Mutezilî âlimler arasında bariz bazı farklılıkların olduğuna işaret etmek gerekmektedir. Bir iki örnek üzerinden bu farklılıkları göstermek yararlı olacaktır. Örneğin Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849) **mucize** ve diğer önemli şeylerin, içlerinden birinin cennet ehlinde olması şartıyla yirmi veya daha fazla râvînin rivayetiyle bilinebileceğini, dörtten yirmiye kadar olan topluluğun vereceği haberle bazen ilim hâsıl olacağını bazen de olmayacağını belirtmiştir¹⁷. Bu şartların ne kadar ağır, belirsiz ve subjektif olduğu açıktır. Zira hangi râvînin cennet ehlinde olduğuna kim karar verecek? Bu mümkün mü? Dörtten yirmiye kadar olan râvîlerin verdiği haberin bilgi verip vermeyeceğinin de bir garantisi yoktur. Hâlbuki Kâdi Abdülcebbar haberlerin delil olarak kabul edilmesi için böyle bir şart aramamıştır. Altı sahâbînin rivayet etmiş olduğu Hz. Peygamber'in "inşikâku'l-kamer" (Ay'ın ikiye ayrılması) **mucizesini** bildiren hadisleri delil kabul etmiş ve bu mucizeyi kabul etmeyen Nazzâm'ı (ö. 231/845) eleştirmiş, onun bu görüşünde hatalı olduğunu detaylı bir şekilde açıklamıştır¹⁸.

Nazzâm, haber-i vâhidin delil olması için akla veya tecrübeye dayanan bir karine ile desteklenmesi gerektiğini söylemiş, aksi halde mütevâtir haberle bile

15 Ahmed Emin, *a.g.e.*, s. 85 ve dv.. Hadisin kaynağı için bkz. Malik, Muvatta', Hudûd, 28.

16 Bkz. Kâdi Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, nşr. Abdülkerim Osman, Kahire 1416/1996, s. 17.

17 Bkz. Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, nşr. M. Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut ts., 128.

18 Bkz. Kadı Abdülcebbar, *Tesbitu Delâli'n-Nübüvve*, nşr. Abdülkerim Osman, Beyrut ts., I, 55-59.

kesin bilgi oluşmaz¹⁹, demiştir. Makalenin ilerleyen kısımlarında görüleceği üzere Kâdî Abdülcebbâr ise mütevâtir haberin kesin bilgi ifade ettiğini söylemiştir.

Diğer taraftan Nazzâm, gerek rivayet ettikleri haberler ve gerekse ictihadları dolayısıyla sahâbeyi eleştirmiştir²⁰. Hâlbuki Kâdî Abdülcebbâr genel olarak sahâbeyi övmüş ve hatta Mutezile mezhebinin sahâbeye dayandığını belirtmiştir²¹.

Ayrıca kabir azabını inkâr eden Dırar b. Amr'a (ö. 200/815) karşı Kâdî Abdülcebbâr kabir azabının hak olduğunu âyet ve hadislerle ispat etmiş²², kabir azabının akıl ile değil; nassla/âyet ve hadislerle bilinebileceğini belirtmiştir²³.

Bu örnekler, Kâdî Abdülcebbâr'ın seleflerinden farklı olduğunu, onların ortaya koyduğu görüşlerin en azından bazılarını benimsemediğini göstermektedir. Ondaki bu farklılığın nedenleri hususunda pek çok şey söylenebilir. Her şeyden önce Kâdî Abdülcebbâr, Mutezile'nin on birinci tabakasını oluşturan âlimlerin başıdır. On ikinci tabakayı da onun öğrencileri oluşturmaktadır. Binaenaleyh Mutezile'nin kurucusu Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) ile Kâdî Abdülcebbâr arasında takriben iki yüz elli yıl geçmiştir. Geçen bu süre içerisinde Mutezilî âlimler, farklı konularda farklı tavırlar göstermişlerdir. Yönetimin de desteği ile kendi düşüncelerini mutlak hakikat olarak zorla kabul ettirmek için muhaliflerine işkence bile uygulamışlardır. Bu da tarihe "mihne olayı" olarak kaydedilmiştir²⁴.

Kâdî Abdülcebbâr döneminde ise tabiri caizse Mutezile biraz durulmuş, o eski aşırılıklar, sivrilikler artık yerini olgunluğa bırakmıştır. Ayrıca Abdülcebbâr'ın çok yönlü eğitiminin, ilmî birikiminin de bu konuda etkili olduğu söylenebilir. Zira o Eşârilikten haberdardır. Çünkü onun içinden gelmiştir. Fıkıhta Şafîî mezhebine mensuptur. O aynı zamanda bir denge adamıdır. Şii, Mutezilî ve Sünnî Müslümanlardan oluşan bir topluluğa yirmi beş yıl baş kadılık yapmıştır²⁵.

Bu arada Mutezile'ye yöneltilen eleştirilerin farkında ve bilincindedir. *Fazlu'l-İ'tizal* adlı eserinde bu eleştirilere cevap vermiştir²⁶.

19 Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, İbrahim Makdur editörlüğünde bir heyet, Kahire 1957-1969. XV, 361, 392, 398-399. Geniş bilgi için bkz. Tevhit Bakan, *Mutezile'nin Hadis Görüşleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enst. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 20-36; Enbiya Yıldırım, *Hadis Meseleleri*, İstanbul 2008, s. 44-45.

20 İbn Kuteybe, *Tevlîlü Muhtelifil-Hadis*, Dâru'l-Ciyl, Beyrut 1393/1972, s. 20-29.

21 Kadı Abdülcebbâr, *Tesbîtu Delâli'n-Nübüvve*, I, 245 vdm; *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mutezile*, Tunus 1393/1974, s. 214.

22 Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 730-731.

23 Kâdî Abdülcebbâr, *a.g.e.*, s. 732.

24 Bkz. Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *DİA*, XXX, İstanbul 2005, s. 26-28.

25 Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mutezile*, Tunus 1393/1974, s. 122.

26 Bkz. *a.g.e.*, s. 201-211.

İşte bu ve benzeri daha pek çok husus onu seleflerinden farklı kılmaktadır. Ondaki bu farklılığı dikkate alarak, Mutezile'yi Ehl-i Sünnet'e yaklaştırdığını söylemek yanlış sayılmaz. Bununla beraber yine de o Mutezili bir âlimdir. Bu mezhebin prensiplerine bağlılıkta tavizsizdir. Nitekim kendisini yüksek mevkilere getiren, ilmini yücelten, ona her türlü imkânı sağlayan Sâhib b. Abbâd'a tevbe etmeden öldüğü için rahmet dilemeyeceğini söyleyerek onun cenazesine katılmamıştır. Mutezileye göre büyük günah işleyip tevbe etmeden ölen, ebediyen cehennemde kalır²⁷.

İşte Kâdî Abdülcebbar'ın Sünnet'e bakışı bu tarihî çerçeve içerisinde değerlendirilmeli, Mutezile'nin hepsinin onunla aynı görüşte oldukları sanılmamalıdır.

2. Kâdî Abdülcebbar'ın Hadis İlmindeki Yeri

Kâdî Abdülcebbar'dan geriye kalan eserleri, bize onun İslâmî ilimlerin pek çoğunda söz sahibi, hatta bazı alanlarda otorite olduğunu göstermektedir. Bilhassa kelâm, tefsir ve fıkıh ilminde çok meşhur bir âlimdir²⁸. İ'cazû'l-Kur'ân ve Usûl-i fıkıh konularındaki eserleri oldukça kıymetlidir²⁹. Hadis ilmine gelince; biyografisini yazan Abdülkerim Osman onun "hadis ilminde de geniş bilgi ve dirayet sahibi olduğunu, büyük muhaddislerden ders aldığı" belirtmiştir³⁰.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Kâdî Abdülcebbar'ın yazdığı eserler içerisinde Hadis Usûlüne dair müstakil bir eseri yoktur. Hadis konusunda ise sadece *el-Emalî* adlı eseri vardır. Bu eserin tam adı "نظام الفوائد وتقريب المراد للرائد / *Nizâmü'l-Fevâid ve Takrîbü'l-Murâd li'r-Râid*"dir. Yetmiş bir varak hacminde olan bu eser yirmi dört başlık altında 237 hadis ve şerhini ihtiva etmektedir³¹. Bu eser, somut olarak bize müellifin hadis ilmine katkısını ve bu ilimdeki seviyesini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Diğer taraftan Kâdî Abdülcebbar, değişik konularda yazmış olduğu pek çok eserinde yeri geldikçe hadislerle ilgili görüşlerini beyan etmiştir. Bilhassa *el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl* adlı ansiklopedik eserinin değişik ciltlerinde (Ru'yetü'l-Barî, IV, 224-233; İ'cazû'l- Ku'rân, XVI, 9-47; eş-Şer'iyat, XVII, 241-292, 380-386); *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse* (s. 268-270, 281, 672, 768-770) ve *Fazlu'l-*

27 Bkz. Yâkût el-Hamevi, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, nşr. Ahmed Ferid Rifâi, Kahire 1936 I, 278; Safedi, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, H. Ritter, v.dğr. I-Wesbaden 1381/1962, VI,38; İbn'ül-Esîr, *el-Kâmil, fi't-Tarih*, VII, 272; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, II, 80.

28 Abdülkerim Osman, "Şerhu'l-Usûli'l-Hamse Mukaddimesi", s. 13-23.

29 Âmidî, *el-İnkâm* adlı eserinin pek çok yerinde Kâdî Abdülcebbar'a atıfta bulunmuştur. (bkz. *el-İnkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, Beyrut 1403/1983, II, 9, 46, 103, 165, 256, 257, 276, 339, 438, 489, III, 231, 254)

30 Abdülkerim Osman, "Şerhu'l-Usûli'l-Hamse Mukaddimesi", s. 16 -17.

31 Bkz. Abdülkerim b. Muhammed er-Râfi el-Kazvîni, *et-Tedvin fi Ahbâri Kazvin*, Beyrut 1987, II, 170, 260, 318, 370, 430, 451; III, 7, 32, 337.

İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile (s. 139, 193-196)'de hadislerle alakalı bilgileri bulmak mümkündür.

Bu eserlere baktığımızda Kâdî Abdülcebbâr'ın meslekten bir hadisçi gibi değil de bazen bir kelâmcı, bazen bir fıkıh usûlcüsü bazen bir vaiz tavrıyla hadislere yaklaştığını görürüz.

Öyle anlaşılıyor ki o, Mutezile'nin beş esasına aykırı gördüğü hadislerde çok titizdir. Diğer konulara gelince, gerek hadislerin seçiminde ve gerek hadislerin tenkidinde pek de titiz davrandığı söylenemez. Ona göre hadislerin tespit ve seçiminde önemli olan, hadisin senedi, kaynağı değil onun muhtevasıdır³². Amelî konularla ilgili hadislerin kabulünde hiç bir problem yoktur. Muhtevası akâidle ilgili olup Mutezile'nin prensiplerine uyan hadisler de makbuldür. Prensiplere aykırı olan hadislere gelince; yukarıda da işaret edildiği gibi ya te'vil edilir veya reddedilir.³³ Daha açıkçası uzun bir tarihî seyir içerisinde oluşan ve adeta doku-nulmazlığı bulunan Mutezile'nin beş esası Kâdî Abdülcebbâr'ın hadis anlayışının temelini oluşturmaktadır. Diğer konularda ise o bir Ehl-i Sünnet âliminden pek farklı değildir. Şimdi işaret etmiş olduğumuz bu hususları sırasıyla görelim:

2.1. Hadislerin İlk Ravîleri Olan Sahâbîler Hakkındaki Anlayışı

Kâdî Abdülcebbâr, seleflerinden bazıları gibi sahâbîleri tenkit etmez³⁴. Aksine onların hizmetlerinden övgüyle bahseder³⁵. Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın halifelikleri hususundaki Şia'nın iddialarını reddeder³⁶. Sahâbîler arasında kardeşliğin ve dostluğun hâkim olduğunu vurgular³⁷. Hz. Ali'ye karşı savaşan Talha, Zübeyr ve Hz. Aişe gibi sahâbîlerin hata ettiklerini; ancak sonunda tevbe ettiklerini belirtir³⁸. Sahâbîler arasında sadece Muaviye'nin fâsık olduğunu söyler. O, şöyle der: "O'nun küfründen şüpheliyiz. Ancak fiskından asla şüphemiz yoktur³⁹." Ancak Hz. Ali'ye karşı savaşmasından dolayı tenkit ettiği ve adını anarken "behletullahi aleyh: Allah'ın laneti üzerine olsun" dediği Muaviye'den hadis almakta bir sakınca görmez⁴⁰. Yine *el-Emâlî* adlı eserine Amr b. el-Âs'ın şu mealdeki bir sözünü almıştır: "Hayret ederim o kişiye ki, eninde sonunda

32 *el-Emâlî*'de bulunan bazı hadislerin hiç kaynağının olmaması veya çok zayıf olmaları bu iddiayı doğrular mahiyettedir. (Bkz. *el-Emâlî* varak no: 8b,13b, 19a, 34b, 44b, 59a, 63a, 67b)

33 Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, III, 85.

34 Mu'tezilenin kurucusu Vâsıl b. Atâ, Amr b. Ubeyd, Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf Cemel ve Siffin savaşına katılan sahâbîleri fasıklıkla itham ederken Nazzâm her hangi bir ayrıma gerek görmeden Hz. Ebû Bekir ve Ömer gibi sahâbîleri tenkit eder. (Bkz. Tevhit Bakan, *a.g.e.*, s. 20-33)

35 Kâdî Abdülcebbâr, *Tesbîtü Delâilî'n-Nübüvve*, I, 10, 11, 29, 30.

36 Kâdî Abdülcebbâr, *a.g.e.*, I, 210-299; *el-Muğni*, 20 (*İmamet I*)/272, 321, 356; (*İmamet II*)/2-29, 30-32, 60.

37 Kâdî Abdülcebbâr, *Tesbît*, I, 245 ve dv, II, 560, 577.

38 Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, 20 (*İmamet*, II) s. 84.

39 Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, 20 (*İmamet*, II) s. 93.

40 Bkz. Kâdî Abdülcebbâr, *el-Emâlî*, varak no: 15b.

kendisine çatacak olan kaderden kaçır. Yine şaşarım o insana ki, kendi gözündeki mertegi görmez de kardeşinin gözündeki çöpü görür. Kendi içindeki kini bırakıp da kardeşinin içindeki kini çıkarmasını isteyen kimseye de şaşarım. Bakın! Hangi işte öne atılmışsam, sonradan pişman olmuş ve kendimi ayıplamışımdır. Bakın! Birisine önce sır veriyor, arkasından sırrımı niye faş ettin diye onu ayıplıyorum. Ben bunu nasıl yapıyorum! Hâlbuki onun böyle davranmasına ben sebep olmuşum⁴¹.” Bu ibretli sözleri çok beğenen Kâdî Abdülcebâr, Hz. Ali ile savaş söz konusu olduğunda öne atılan bu insan “Bakın hangi işte öne atılmışsam sonradan pişman olmuş ve kendimi ayıplamışımdır.” lafını söylemeseydi temennisinde bulunur. Muğire b. Şu’be’den bir hadis⁴², Nu’mân b. Beşîr’den iki hadis⁴³ kaydetmiştir. Hz. Aişeden de beş hadis rivayet etmiştir⁴⁴. Siyasete katılan ve Hz. Ali’ye tavır koyan bu sahâbilerden hadis alması Kâdî Abdülcebâr’ın ilim anlayışını göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

“Halifelerin hangisi daha üstündür?” sorusunda hocaları Ebû Hâşim ve Ebû Ali: “Halife olan bu dört sahâbîden her birinin kendine has meziyetleri vardır. Dolayısıyla bu hususta kesin bir şey söylenemez.” diyerek tevakkuf etmişlerdi. Kâdî Abdülcebâr da *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*’yi telif edinceye kadar bu hususta hocaları gibi düşünmekteydi. Fakat bu kitabı kaleme aldıktan sonra sahâbenin en üstünün Hz. Ali olduğu kanaatine varmıştır⁴⁵. Kâdî Abdülcebâr’a göre, Mutezile’nin birinci tabakası, sırasıyla Hz. Ali, Ebû Bekir, Ömer, İbn Mesud, İbn Abbas, İbn Ömer ve onların yollarından gidenlerdir⁴⁶.

Sahâbenin en üstünü olarak Hz. Ali’yi birinci sıraya koyan Kâdî Abdülcebâr, hadis rivayeti açısından onların da aralarında bir ayırım yapmaz. Zira *Emalî*’sine almış beş sahâbîden muhtelif sayılarda rivâyet kaydeden Abdülcebâr, tespit edebildiğimiz kadarıyla en çok Ebû Hüreyre, Enes b. Mâlik ve Abdullah b. Mes’ûd’dan hadis almıştır. Abdülcebâr’ın, ravilerde bulunması gereken şartlar konusu, makalenin ilerleyen kısımlarında el alınacaktır⁴⁷.

2.2. Hadis Seçmedeki Tavır

Hadis alanında yazmış olduğu *el-Emalî* adlı eserini Zeydî âlim Ca’fer b. Ahmed b. Abdisselâm tertib etmiş ve buna *Nizâmu’l-Fevâid ve Takrîbü’l-Murâd li’r-Râid* adını vermiştir. *el-Emalî*’yi hicrî 407, 408, 409 yıllarında Kâdî Abdülcebâr’dan

41 Bkz. *el-Emalî*, varak no: 44a.

42 *el-Emalî*, varak no: 10b.

43 Kâdî Abdülcebâr, *a.g.e.*, varak no: 3b, 59a.

44 *a.g.e.*, varak no: 11b, 12a, 27b, 32b, 33a, 64b.

45 Bkz. Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, s. 767.

46 Bkz. Kâdî Abdülcebâr, *Fazlu’l-İ’tizâl ve Tabakâtü’l-Mutezile*, s. 214.

47 Ebu’l- Hüseyin el-Basrî, *el-Mutemed fi Usûli’l-Fıkh*, Beyrut 1403/1983, II, 134-138.

Kazvin ve Rey'de dinleyen öğrencilerin isimlerini Abdülkerim b. Muhammed er-Rafîi el-Kazvîni kaydetmektedir⁴⁸. Buna göre eser, müellifin vefatından 7 veya 8 yıl önce yazılmış olmalıdır. Eser, 23 bölüm ve 237 hadisten oluşmaktadır. Birkaçı hariç⁴⁹ hadislerin çoğu merfû'dur. Bu eserdeki hadislere baktığımızda onların seçiminde, sıhhatlerinden ziyade hadislerin muhtevasının göz önünde bulundurulduğu anlaşılmaktadır. Zira *el-Emâlî*'de yer alan hadisler arasında sahih hadisler bulunduğu gibi zayıf⁵⁰, mevzû⁵¹ ve hatta kaynağı belli olmayan⁵² hadisler de vardır. Hatta bazı hadislerin metinleri birleştirilmiştir⁵³. Eserine aldığı hadislerin senedini vermektedir. Ancak sened tetkiki ve sıhhat kritiğine girişmemiştir. Bunun yerine “in sahha: eğer bu sahih ise” ibaresiyle yetinerek hadislerin şerhine geçmektedir⁵⁴.

Kâdî, hadislerde geçen kelime ve kavramlar üzerinde durup, müşkil olan noktaları çözüme kavuşturmaz. Bu da onun diğer meşhur şârihler, örneğin bir Hattabî (ö. 388/998) gibi hadisleri pek çok yönden şerh eden bir şârih olmadığını göstermektedir.

Fazlu'l-İ'tizâl adlı eserinde ise kırka yakın rivayeti senetsiz olarak kaydetmiştir. Arkasından da “Kitabımızı okuyan kimse yolumuzun sünnet yolu olduğunu öğreysin diye bu haberleri zikrediyoruz. Bakın bunların çoğu da ahâd haberlerdir⁵⁵” diyerek kendisinin hadis karşıtı olmadığını belirtme ihtiyacı hissetmiştir. Bu eser incelendiğinde Abdülcebbâr'ın hadislerin sahih-zayıf veya uydurma olup olmadıklarına dikkat etmediği, düşüncelerini destekleyen rivayetleri aldığı görülecektir⁵⁶. Abdülcebbâr'ın eserlerinden yola çıkarak onun hadis usulü kurallarına göre hadisleri seçen bir muhaddis olmadığını ve görüşlerine aykırı olmayan, görüşlerini destekleyen hadislerden yararlanan bir âlim olduğunu söyleyebiliriz.

Hadislerin şerhinde zaman zaman i'tizâlî yorumlarla karşılaşmaktadır. Bilhassa büyük günah meselesine sık sık vurgu yapmaktadır⁵⁷. Bununla beraber *el-Emâlî* adlı eserinde pek çok isabetli yorum da dikkati çekmektedir. Bunlar aynı zamanda esere ayrı bir güzellik katmakta ve yer yer derinlik kazandırmaktadır.

48 er-Rafîi, *et-Tedvin fî Ahbâri Kazvin*, I, 261, 293, II, 52, 65, 123, 170, 260, 318, 370, 430, 451, III, 7, 32, 40, 87, 137, 337.

49 Mevkûf hadisler için bkz. *el-Emâlî*, 21a, 44a.

50 Bkz. *el-Emâlî*, 3b, 19a, 19b, 20b, 23b, 24b, 25b, 26b, 27a, 28a, 32b, 35b, 59b, 63a, 64b, 66b.

51 Bkz. *a.g.e.*, 19a, 22a, 24a, 30b, 36b, 44a, 44b, 45a, 59a, 60b, 71a.

52 Bkz. *a.g.e.*, 12b-13a, 13b, 34b-35a, 42a, 46b, 49b, 59b, 67b, 71b.

53 Bkz. *a.g.e.*, 25a, 71b.

54 Bkz. *a.g.e.*, 13a, 42a, 44b, 70b.

55 Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 156.

56 Bkz. *a.g.e.*, s. 140-170.

57 Bkz. *a.g.e.*, 8a, 27a, 28b, 38b.

2.3. Sünnetin Değeri

Kâdî Abdülcebbar, Hz. Peygamber'e izafe edilen söz ve fiiller için "Hadis" değil "Sünnet" terimini kullanır. Ona göre Sünnet; Hz. Peygamber'in devamlı yapılması için emrettiği sözü ve devamlı uyulması için yaptığı fiildir. Ve ahâd olarak nakledilen ve kabul şartları sahih olanlara sünnet denir⁵⁸.

Kâdî Abdülcebbar, delilleri "Akıl, Kur'an, Sünnet ve İcma" şeklinde sıralamıştır⁵⁹. O, aklın önceliği bulunduğunu, zira iyinin-kötünün ve bütün delillerin gerçekte akıl ile bilinebileceğini öne sürmüştür. Ona göre, önce akılla tek bir ilâhın varlığını, hikmet sahibi olduğunu bilir; sonra onun kitabının delil ve Resûl'ünün sünnetinin hüccet olduğunu anlarız. Bununla beraber naklî delillerin en önemlileri önce Ku'ran, sonra Resûl'ün sözleridir⁶⁰.

Hemen belirtelim ki hadislerin anlaşılmasında, yorumlanmasında aklın önemi asla tartışılmaz. Hadis usûlü kaynaklarında haberlerin tespitinde sıralanan kriterlerden birinin de akıl olduğu herkesçe bilenen bir husustur. Akla, his, müşahede ve tarihî vak'alara aykırı olan haberler uydurma olarak kabul edilmiştir⁶¹. Ancak sünnetin kabul veya reddinde aklın tek ve yeterli ölçü olduğu da söylenemez. Zira incelendiğinde uydurma rivâyetlerin çoğunun akla aykırı olmadığı görülmektedir. Aklın mantıklı gördüğü her haber Hz. Peygamber'e ait olmayabilir. Nitekim Mutezile'nin yeni bir mezheb olmadığını iddia eden Abdülcebbar bu iddiasını ispat sadedinde Kehf sûresinin 16. ve Meryem sûresinin 48. Âyetlerinin yani sıra Hz. Peygamber'den "من اعتزل من الشر سقط في الخير / Şerden uzaklaşan hayra düşer." anlamında bir sözü Hz. Peygamber'in hadisi olarak zikretmektedir⁶². O, bu haberi Mutezile'nin övülmesi başlığı altında kaydetmiştir. Bu haberi inceleyip sadece anlamı dikkate aldığımızda onun çok mantıklı bir söz olduğu rahatlıkla söylenebiliriz. Ancak araştırdığımızda Hz. Peygamber'e ait böyle bir hadisin kaynaklarda olmadığı sonucuna varıyoruz. Ancak Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde bu haberin sahâbi Huzeife b. el-Yemânî'nin kendi sözü olduğunu tespit ediyoruz⁶³. Bu örnekten anlaşıldığı gibi sünnetin tespitinde muhtevası önemli olduğu kadar onun senedi de önemlidir. Sened tetkiki asla ihmal edilemez. Yukarıda da işaret edildiği gibi Kâdî Abdülcebbar için önemli olan ise hadislerin metni, yani muhtevasıdır.

58 Kâdî Abdülcebbar, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s. 185-186.

59 Kâdî Abdülcebbar, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s. 139.

60 Bkz. *a.g.e.*, s. 139.

61 Bkz. İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Usulü*, İFAV Yay., İstanbul 2013, s. 139.

62 Kâdî Abdülcebbar, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s. 166.

63 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, V, 339.

2.4. Sünnetin Taksimi

Kâdî Abdülcebbâr, hadislerin delil olup olmayacağını ele alırken önce haberleri bir taksime tabi tutmuştur. Ona göre haberler:

- 1) Doğruluğu bilinen haberler;
- 2) Yalan olduğu bilinen haberler;
- 3) Yalan veya doğru olduğu bilinmeyen haberler, şeklinde üç çeşittir.

Birinci şıkta yer alan haberler de zarurî olarak bilinen veya akıl yürütme yoluyla bilinen vb. kısımlara ayrılırlar. Bizi burada ilgilendiren:

- a) Doğruluğu zarurî olarak bilinen haberler ki, bunlar *mütevâtir* haberlerdir.
- b) Doğru veya yalan olduğu bilinmeyen haberler ki, bunlar da *âhâd* haberlerdir⁶⁴.

2.4.1. Mütevâtir Haberler

Mütevâtir haberin delil olması noktasında Kâdî Abdülcebbâr'la Ehl-i Sünnet bilginleri arasında pek fark yoktur. O, hocası Ebû Ali gibi mütevâtir haberin yalan üzerinde ittifak edemeyecek sayıdaki bir çoğunluğun karışık ve şüpheli olmayan, duyularla bilinip, müşahede ile anlaşılan hususlara ait verdikleri haberlerin zarurî bilgi meydana getirdiğini belirtmiştir⁶⁵. Yine bu müellife göre, ne kadar süre geçerse geçsin söz konusu haberin ilk kaynağa kadar aynı şartlarla varması şarttır. Yalan üzerine birleşemeyecek sayının ne olduğu hususunda İslâm âlimleri arasında fikir birliği yoktur. Kadî Abdülcebbâr ise *el-Muğni*'de râvî sayısının **dörtten fazla** olmasını şart koşarken⁶⁶ bir başka eserinde bu sayının en az **beş** olması gerektiğini söylemiştir⁶⁷. Öyle anlaşılıyor ki, burada önemli olan çoğunluğun miktarı değil; o çoğunluğun yalan üzerinde birleşemeyecek olmasıdır⁶⁸.

Kadî Abdülcebbâr, Resûlullah'ın bize beş vakit namaz kılmayı, zekât vermeyi ve Beytullah'ı hacc etmeyi bildiren rivayetlerini mütevâtir habere örnek vermiştir⁶⁹. O, Hz. Peygamber'in bir kısım mucizelerini bildiren haberleri de mütevâtir kabul eder⁷⁰. Onun mütevâtir kabul ettiği mucizeler şunlardır: Hz. Peygamber'in (s.a.v.) gazalarından birisinde "az bir suyu çok sayıdaki insana doyasıya içirip yetirmesi"⁷¹, "az bir yemekle kalabalık bir cemaati doyurması"⁷², "hurma kütüğünün inlemesi"⁷³,

64 Bkz. Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 678-679.

65 Bkz. Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni (İcâzu'l-Kur'an)*, XVI, 9-10.

66 Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, XV, 333.

67 Bkz. Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 769

68 Bkz. *a.g.e.*, s. 10.

69 Bkz. *a.g.e.*, s. 678.

70 Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, XVI, 413-419.

71 Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, XVI, 413.

72 *a.g.e.*, XVI, 415

73 *a.g.e.*, XVI, 416.

“çakıl taşlarının tesbih etmesi⁷⁴”, “yağmur duası⁷⁵”, “Ay’ın ikiye ayrılması⁷⁶” olaylarıdır. Yukarıda belirtildiği gibi Kâdî Abdülcebbar, bu mucizeyi reddeden Nazzâm’ı çok ağır bir şekilde tenkid etmiştir.⁷⁷ Bu örnekler, onun sadece lafzî mütevâtiri değil; amelî mütevâtiri de bu kavramın kapsamına dâhil ettiğini göstermektedir.

Yukarıdaki izahlardan da anlaşılacağı gibi müellifimize göre mütevâtir haber, kesin bilgi ifade eder ve itikâdî konularda delil olur. Ancak hemen belirtelim ki, bu tür hadislerin sayısı fazla değildir. Hadislerin çoğunluğunu âhâd haberler oluşturduğuna göre Kâdî Abdülcebbar’ın bu husustaki görüşleri daha önemli olmalıdır.

2.4.2. Ahâd Haberler

Kâdî Abdülcebbar eserlerinde “haberu’l-vâhid” ve bu terkinin çoğulu olan “ahbâru’l-âhâd” terimlerini kullanır. Fakat bu terimden “her tabakada bir tek kişinin bir tek kişiden aldığı haber”i mi yoksa “mütevâtir haberin niteliklerine sahip olmayan haber”i mi anladığını açıklamaz. Ancak “ilmî (itikâdî) konularda haber-i vâhid kabul edilemez” diye reddettiği örneklerden hareketle onun bu teriminden “her tabakada birden fazla kişi tarafından rivayet edilmiş olsa da tevâtür derecesine ulaşmayan haber”i anladığını söyleyebiliriz.

Genelde Mutezile’nin ve özelde Kâdî Abdülcebbar’ın Ehl-i Sünnet’ten ayrıldığı en önemli nokta, itikatla ilgili hadislerle yaklaşım tarzında ortaya çıkmaktadır⁷⁸. Amelle ilgili hadislerin kabulünde bariz bir farklılık göze çarpmaz⁷⁹. Bu bakımdan Kâdî Abdülcebbar’ın hadislerle bakış tarzını muhtevası amel olan haber-i vâhidler, muhtevası ilim olan haber-i vâhidler olmak üzere iki kısımda ele alacağız.

2.4.2.1. Muhtevası Amel Olan Haber-i Vâhidler

Daha öce de işaret edildiği gibi Kâdî Abdülcebbar, haber-i vâhidleri yalan veya doğru olduğu bilinmeyen haberler, diye değerlendirmektedir. Ona göre haber-i vâhid için kesinlik ifade eden “قال رسول الله = Allah Resûlü buyurdu” denilmesini akıl caiz görmez. Bu tip haberler için “رؤي عنه صلى الله عليه = Hz. Peygamber’den rivayet edildi” denilebilir⁸⁰. Ona göre sünnette esas olan devamlılıktır⁸¹. Eğer haber-i vâhid amelî konularda delil olmasaydı onu rivâyet etmenin bir faydası

74 a.g.e., XVI, 417.

75 a.g.e., XVI, 418.

76 a.g.e., XVI, 419.

77 Kâdî Abdülcebbar, *Tesbîti-Delâilî’n-Nübüvve*, I, 55-59

78 Kâdî Abdülcebbar, *Fazlu’l-İtizâl*, s. 158.

79 Kâdî Abdülcebbar, *Fazlu’l-İtizâl*, s. 158.

80 Kâdî Abdülcebbar, *Fazlu’l-İtizâl*, s. 186.

81 Kâdî Abdülcebbar, *Fazlu’l-İtizâl*, s. 186.

olmazdı⁸². Kitab'a ve sahih Sünnet'e aykırı olan haber-i vâhid kabul edilmez⁸³. Bu haberi rivayet eden râvînin onun sahihini sahih olmayanından ayırt etmesi ve doğru tevilini bilmesi gerekir⁸⁴. Kabul şartlarını taşıyan haber-i vâhidler amelî konularda delil olurlar ve onlarla amel etmek caizdir⁸⁵. Şer'î ibadetlerin çoğu zannî haberlere dayanır. Bunlarla amel etmenin sübutunda icma' vardır⁸⁶. Bunun dayanağı da sahâbe-i kirâmın Resûlullah'tan bizzat duyduklarıyla ve mütevâtir haberlerle amel ettikleri gibi âhâd haberlerle de amel etmeleridir. Nitekim Hz. Ebû Bekir, ninenin mirası hakkındaki Mugîre b. Şu'be'nin verdiği haberini Muhammed b. Mesleme'nin tanıklığıyla kabul etmiş ve adı geçen nineye altıda bir hisse vermiştir. Hz. Ömer'in Mecûsilerden alınacak cizye meselesinde onlara da Ehl-i Kitab muamelesi yapılacağını haber veren Abdurrahman b. Avf'ın hadisi ile amel ettiği, yine onun kendi kanaatinin aksini beyan eden haber-i vâhid doğrultusunda kocasının diyetinden hanımına miras vermiştir. Hz. Ali'nin de haber-i vâhidle amel ettiğinin sabit olduğunu söylemekte, hatta onun bu husustaki metodunu da kaydetmektedir. İbn Me'sûd, İbn Abbâs ve diğer fakîh sahâbiler de haber-i vâhidle amel etmişler bu hususta herhangi bir yadırgama da vuku bulmamıştır⁸⁷.

Müellifimizin bu izahlarına paralel olarak *el-Muğni'*de şöyle başlıklar görüyoruz: “Hz. Peygamber'i örnek almanın keyfiyeti bölümü⁸⁸”, “Haber-i vâhidle amel etmenin cevazı bölümü⁸⁹”, “Haber-i vâhidle amel edildiğine dair rivayetler bölümü⁹⁰”. Diğer taraftan icma'ın delil olduğunu temellendirmede ayetlerle beraber metni farklı olmakla beraber ümmetin hatada birleşmeyeceğini ifade eden altı rivâyeti zikretmiştir⁹¹. Bütün bunlar Kâdî Abdülcebbâr'ın amelî konularda hadisleri kabul ettiğini göstermektedir.

2.4.2.2. Muhtevası İlim Olan Haber-i Vâhidler

Haber-i vâhidlerin ilim ifade edip etmeyeceği, bu yüzden bu tür haberlerle akâid meselelerinin ispat olunup olunamayacağı hususu sadece Mutezile'de değil, Ehli Sünnet âlimleri arasında da tartışılmıştır. Bununla beraber konuya yakından baktığımızda teori ile pratik arasında bazı tutarsızlıkların olduğunu söyleyebiliriz. Bir taraftan akâid meselelerinde haber-i vâhidler ilim ifade etmez

82 Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s. 193.

83 Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s. 194 ve dv.

84 Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s. 194.

85 Bkz. Kdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse* s. 769.

86 Bkz. Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse* s. 770.

87 Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni'*, XVII, 385.

88 Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni'*, XVII, 268.

89 a.g.e. XVII, 382.

90 a.g.e. XVII, 385.

91 a.g.e. XVII, 180-181.

denirken⁹² beri taraftan bir akâid kitabı olan el-Eş'arî'nin *el-İbâne*'sinde kırka yakın hadisin yer aldığını görüyoruz⁹³. El-Maturîdî'nin *Kitabu't-Tevhîd*'inde çok olmamakla beraber orada da yedi hadis yer almaktadır⁹⁴. Bu haberlerin hepsinin mütevâtir olduğu iddia edilemez. Çok uzun olan bu konuya burada girecek değiliz.⁹⁵ Ancak şu kadarını söyleyelim ki Sahâbe ve Tabiûn döneminde sahih olmak kaydıyla amel ve itikâd ayırımı yapılmadan her konuda bu tür rivayetlerin kabul edildiğini biliyoruz.

Hız. Osman'ın şehid edilmesinden sonra zuhur eden olaylar ve bunların hadislere şu veya bu şekilde etki ettiği malumdur. Âyette zemmedilen kötü ve mesnedsiz zandan⁹⁶ dini korumak elbette doğru ve ilmî bir davranıştır. Elbette zan, ilme aykırı olan bir vesvese halini de almamalıdır⁹⁷. Âyette sözü edilen zan ile haber-i vâhidin ifade ettiği zann-ı gâlibi birbirine karıştırmamak gerekir. Buradaki zann-ı gâlib, kat'î bilginin dünündeki bir bilgi türüdür. Bu bilgiye dayanarak kulluk görevimizi yapıyoruz. Aksi takdirde haber-i vâhidlerle amel etmenin mantığı olmaz. Kur'ân'a, mütevâtir ve sahih sünnete, icma'a ve sarîh akla aykırı olmayan sahih hadislerin "amentü" dışındaki akaid meselelerinde delil olarak kabul edilmesi yadırganmamalıdır. Tabii ki bu tür haberlerle sabit olan bir inancı kabul etmeyen kimsenin de tekfir edilmesi doğru sayılamaz. Aslında hadisçiler de güvenilir ve âdil bir râvinin rivayet ettiği haber-i vâhidi prensipte kabul etmekle beraber, haberin Kur'ân'ın muhkem nassına, mütevâtir sünnete, icma'a, akla, tarihen sabit olmuş hadiselerle, tecrübe ve müşahedeye aykırı olmaması gerektiğini belirtirler.⁹⁸ Bu genel bakıştan sonra Kâdî Abdülcebbar'ın itikâdi konulara taalluk eden haber-i vâhidlere yaklaşımına bakabiliriz.

2.4.2.3. Makbul Olan Haber-i Vâhidler

Kâdî Abdülcebbar'ın en çok hassas olduğu ve en çok tartıştığı, zaman zaman çelişki sergilediği konu haber-i vâhidlerin bilgi verip vermeyeceği meselesidir. Bu tür haberlerin kabulü için ileri sürdüğü şartları genel ve özel olmak üzere ikiye ayırmak gerekir:

-
- 92 Hatib el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye* (nşr. Ahmed Ömer Haşimi), Beyrut 1406/1986, 34-38; es-Serahsî, *Usûlu'l-Fıkıh, Dâru'l-Mâ'rife*, Beyrut 2010, I, 292; el-Leknevî, *Zaferü'l-Emânî*, thk. Takiyyüddin en-Nedvî, el-İmaratül-Arabiyye el-Müttehede, 1415/1995, s. 62.
- 93 Bkz. el-Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, Medine 1409, s. 49, 50, 57, 60, 61, 62, 66,73-78, 91, 92, 96, 107, 108, 109, 122, 123, 127, 131, 132, 177, 179, 201, 202, 204, 205, 206, 207, 208, 212, 213, 214, 215, 216, 224.
- 94 Bkz. Ebû Mansûr el-Maturîdî, *Kitabu't-Tevhîd*, Beyrut 1970, s. 80, 203, 244,291, 314, 331, 377, 318, 384, 387, 393.
- 95 Geniş bilgi için bkz. Ali Osman Koçkuzu, *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vahidlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri*, Ankara 1988, 109-151; Mustafa Ertürk-Yusuf Şevki Yavuz, "Haber", *DİA*, XIV, 346-35.
- 96 49. Hucurât, 12.
- 97 Ali Osman Koçkuzu, *a.g.e.*, s. 112.
- 98 Bkz. Hatib el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 472.

Genel şartlar: Bunlar aynı zamanda hemen her âlimin hadislerin kabulünde öngördüğü şartlardır.

a) İzâ verede bi şerâitihi; (Haberin belli şartlar taşıması yani sahih bir senedle gelmesidir ki bu niteliği taşıyan haberlerle amel edilebilir. Ama bunlar, itikatta kabul edilemez.)

b) Kur'ân'a aykırı olmaması;

c) Kat'î sünnete aykırı olmaması;

d) Haberinin muhtevası ilimle ilgili ise yukarıda sıralanan şartlara ilave olarak haberin aklî delillere aykırı olmaması; ya da kolayca tevil edilebilir olmasıdır⁹⁹. Bu bazen “haberinin cebir ve teşbih içermemesi” biçiminde de ifade edilir. Aklî delillere uygun olan veya cebir ve teşbih içermeyen haber-i vâhidler delil olarak kabul edilir. Hadisler reddedilirken “âhâd haberler ilim ifade etmez, yani inanç konusunda delil olmaz” denir¹⁰⁰. Hâlbuki Kâdî Abdülcebbar *el-Emalî* adlı eserinin İmân bölümünde yirmi hadis zikretmiştir. Bunların arasında Cibrîl hadisi de vardır¹⁰¹. *Fazlu'l-İ'tizâl*'de muhaliflerine karşı tezini savunurken pek çok hadisten istifade etmiş, hatta kitabının bir yerinde: “Her ne kadar bu haberlerin çoğu âhâd olsa bile bunları zikrediyoruz ki kitabımızı okuyan bizim sünnete bağlılığımızı anlasın¹⁰²” demiştir.

Aslında nasıl ifade edilirse edilsin akla uygunluk şartı, aslında Mutezile'nin prensiplerine muvafakat şartıdır. Uygulama bunu göstermektedir. Aksi halde “Kebîre sahibinin yani büyük günah işleyenin ahiretteki durumu”nu anlatan hadislerin reddi nasıl izah edilebilir. Mutezile, kendini “akıl”, “kitab” ve “sünnetin iktizası olan bir mezhep” diye tanımlar¹⁰³. Burada geçen “akıl” kavramının içeriğini de önemli ölçüde bu prensipler oluşturur. Tabii ki bunların oluşmasında sosyal, siyasal ve kültürel sebeplerin etkili olduğu bir gerçektir.

2.4.2.4. Makbul Olmayan Haber-i Vâhidler

Aklî delillere yani Mutezile'nin ilkelerine uymayan haber-i vâhidler hüccet olarak kabul edilmez. Biz burada bu ilkeleri ayrıntılı olarak ele alacak değiliz. Sadece konumuzla alakalı olanları kısaca ele alacağız. Bunlarda en önemlileri şunlardır:

99 Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 770.

100 Kâdî Abdülcebbar *Fazlu'l-İ'tizâl*, s. 158.

101 Kâdî Abdülcebbar, *el-Emalî* (نظام الفوائد وتقريب المواد للرائد) Biblioteca Apostolica, Vaticana, VAT. ARAB0 1027/1, varak 2b-9b.

102 Bkz. *Fazlu'l-İ'tizâl*, s. 156.

103 Kâdî Abdülcebbar, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s. 139.

2.4.2.4.1. “el-Menzile beyne'l-menzileteyn” İlkesine Ters Düşen Haberler

Mutezile'nin en önemli ve en kıdemli ilkesidir. Bu ilkeye göre büyük günah (kebîre) işleyen mümin imandan çıkar. Çünkü amel imandan bir cüzdür. Fakat küfre girmez, zira kendisinde hala mevcut olan kelime-i şهادet ve benzeri iyilikleri vardır. Bunlar ona kâfir demeye manidir. O halde iman ile küfür arasında bir yerde, iki menzile arasındaki bir menzilede bulunur. Fısk mertebesindedir. Böyle olan bir kimseye ölünceye kadar Müslüman muamelesi yapılır. Tevbe etmeden öldüğü andan itibaren kâfir sayılır¹⁰⁴.

Fazlu'l-İ'tizâl adlı eserden öğrendiğimize göre Mutezile, ayet ve hadisleri inceleyerek böyle bir prensibi formüle etmiş değildir¹⁰⁵. Bu ilkenin oluşmasında asıl etkili olan, o günün gündemini oluşturan tartışmalar, İslâm'ı anlayış tarzları, bu anlayışların günlük yaşama yansımalarıdır. Mutezile'nin yaptığı, bu anlayışların toplumda meydana getirdikleri problemlere karşı çözüm getirmek, orta bir yol bulmaya çalışmaktır. Kâdi Abdülcebâr'ın da belirttiği gibi bir tarafta büyük günah işleyeni kâfir sayan Hâriciler var.¹⁰⁶ Haricilerin Ezârika fırkası “Büyük günah işleyen kâfirdir.” diyerek büyük küçük demeden herkesi katlediyor¹⁰⁷, diğer tarafta “Amelin imana faydası olmadığı gibi günahın da imana zararı olmaz.” diyen bir Mürctie var¹⁰⁸. Haricilerin tavrı çok sert ve acımasız, Mürctie'nin tavrı ise oldukça gevşektir. Bu görüşlerden hangisinin doğru olduğu meselesi, hocasına hiç soru sormadan onu dört yıldır dinleyen Vâsıl b. Atânın (ö. 131/748) kafasında büyük günah problemine vasat bir çözüm oluşturacak, o da bunu kararlı bir tarzda deklare edecektir.

Tekrar etmek gerekirse Vâsıl'ı, böyle düşünmeye sevk eden Kitab ve Sünnet değil, o çağın şartları, sokakta, toplumda yaşanan olaylardır. Aslında o günün şartlarında bu ve benzeri görüşler bir çözüm sağlamış ve bir denge unsuru olmuş olabilir. Ancak şartların değişmesiyle değişebilecek olan bu görüşü genel geçer değişmez bir kural olarak kabul etmek, hadislerin kabul ve yorumunda bu kuralı esas almak ne kadar isabetli olabilir ve Müslümanları ne kadar ikna edebilir. Sorunun kaynağında yatan, ilkeler oluşturulurken ayet ve hadislerin dikkate alınmamasıdır.

Hadislerin değerlendirilmesinde “menzile” prensibinin etkisi şöyle karşımıza çıkmaktadır:

104 Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmi*, Damla Yayınevi, İstanbul 1985, s. 176; Harun Özçelik, *Cennet ve Cehennem Girmeye Özelinde Uhrevi Vaid ve Vaid Hadislerinin Anlaşılması*, Yenda Yay., İstanbul 2014, s. 33.

105 Kadı Abdülcebbar, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s. 159, 161.

106 Kâdi Abdülcebâr, *a.g.e.* ay.

107 Abdülkahir el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, Çev. Fiğlalı Ethem Ruhi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Ankara 1991, s. 60.

108 Kâdi Abdülcebbar, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s. 159.

Bu prensibe göre amel, imandan bir cüz'dür. Ameli eksik olan veya günah işleyene mutlak mümin denmez. Kâdî Abdülcebbar bunu temellendirmek için senesinde kopukluk bulunan, muteber kaynaklarda bulunmayan bir hadis zikreder: Enes'ten rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Bu din sağlam, sabit bir ağaca benzer. Kökü iman, dalları zekât, damarları oruç, suyu namaz, bitkisi Allah için kardeşlik, yaprağı güzel ahlak, meyvesi Allah'ın haramlarından sakınmaktır. Bir ağaç nasıl sadece iyi bir meyvesi ile kâmil oluyorsa iman da ancak Allah'ın haramlarından sakınmakla kâmil olur.”¹⁰⁹

Müellif bunu şöyle yorumlar: “İçki içmek, zina yapmak ve faiz almak-vermek gibi haramları işleyenlerin imanı eksiktir ve bunlara mutlak mümin denmez¹¹⁰. Yalnız iman kişiyi cehennemden kurtarmaz. Allah'a inanıp Hz. Peygamber'e inmayanın da imanı vardır. Bununla beraber o ateştedir. Aynı durumda zekâtı vermenin de imanı olmakla beraber o da cehennemdedir¹¹¹.”

Burada zekât vermemekle Peygamber'i (s.a.v.) inkârın eş değerinde kabul edilmesi oldukça ilginçtir.

Büyük günah işleyen tevbe etmeden ölürse ebedî cehennemde kalır. Günahı kadar cehennemde ceza çektikten sonra yine orada kalır. Konu ile ilgili: “Allah kendisine ortak koşulmasını bağışlamaz; bundan başka günahları dilediği kimse için bağışlar¹¹²” âyetindeki bağışlanacağı söz konusu olan günahların küçük günahlar olduğu yorumu yapılır. Dolayısıyla büyük günah işleyen **cehenneme girince** bir daha oradan çıkmaz¹¹³. Bunlara aykırı olan hadisler “âhâd haberler ilim vermez” gerekçesiyle ya reddedilir veya tevil edilir. Mesela: “Bir kısım (günahkâr) insanlar cehennemde yanıp kömür gibi simsiyah olduktan sonra oradan çıkarılıp hayat nehrine atılırlar. Orada temizlendikten sonra cennete konurlar¹¹⁴” mealindeki hadis söz konusu gerekçe ile reddedilir¹¹⁵.

2.4.2.4.2. “*el-Va'd ve'l-Va'id*” İlkesine Ters Düşen Haberler

Kişi mümin ve mutî olarak ölürse ahirette mükâfata (va'd), buna mukabil imansız olarak veya büyük günah (kebüre) işleyip tevbe etmeden ölürse azaba ve ebedî olarak cehennemde kalmaya (va'id) layık olur¹¹⁶. Başka bir ifadeyle iyilik yapanın mükâfat, kötülük yapanın da ceza görmesi zorunludur.

109 Kâdî Abdülcebbar, *el-Emâli*, 3b.

110 *a.g.ay.*

111 Kâdî Abdülcebbar, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s. 156.

112 4. Nisâ, 48.

113 Kâdî Abdülcebbar, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s. 209.

114 Müslim, İman 299; Buhârî, Tevhid, 24.

115 Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 672.

116 Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi*, Damla Yayınevi, İstanbul 1985, s. 175 ve dv.

Ayrıca büyük günah işleyip tevbe etmeden ahirete intikal edene Hz. Peygamber şefaata etmez. Çünkü ona şefaata edilmesi va'id ilkesine aykırıdır. "Büyük günah işleyen kimseye şefaata yoktur." denmesi şefaatin tamamen inkârı anlamına gelmemektedir.

Hemen belirtelim ki, Kâdî Abdülcebbar, Dırar b. Amr gibi şefaati toptan inkâr etmez¹¹⁷. Aksine günahı olmayan müminlere ve küçük günah işleyenlere Hz. Peygamber'in şefaata edilebileceğini kabul eder. *Fazlu'l-İ'tizâl* adlı eserinde şöyle der: "Şefaatin ispatına gelince, o bilinen bir husustur. Onu inkâr eden çok büyük bir hata etmiştir. Ancak şefaata, sevap ehli içindir; günahkâr olanlar için değildir. Şefaata, Allah dostları içindir; Allah düşmanlarına şefaata yoktur¹¹⁸." *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*'de ise: "Bize göre şefaata, tevbe eden mü'minler içindir. Mürcie'ye göre ise şefaata namaz ehlienden fasıklar içindir¹¹⁹."

Kâdî Abdülcebbar'ın Allah'ın düşmanı olan kâfir ve münafıklara şefaata yoktur, demesi doğrudur. Çünkü onların imanı yoktur. Ancak günahkâr müminlerin şefaati hususundaki görüşü için aynı şey söylenemez. Çünkü Hz. Peygamber "Şefaatem ümmetimden büyük günah işleyenler içindir¹²⁰." buyurmuştur. Bu durumda bir Mutezilî âlim olan Kâdî Abdülcebbar'a düşen bu hadise makul bir çözüm getirmektir. Onun bu hadis hakkında iki farklı açıklama yaptığını görmekteyiz. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*'deki açıklaması şöyledir: "Birinci olarak bu haberin sıhhati sabit değildir. Eğer sahih ise o Hz. Peygamber'den âhâd yolla gelmiştir. Bizim meselemizin yolu ilimdir. Dolayısıyla âhâd haberle ihticâc sahih değildir¹²¹."

Fazlu'l-İ'tizâl'de ise şöyle demiştir: "Eğer bu sahih ise burada murad edilen şudur: "Şefaatem ümmetimden **büyük günah işleyip tevbe eden** içindir¹²²."

Görünüşte farklı olsa bile sonuçta her iki açıklama ilkeye uygundur. Zira bu konuda esas rehber, hadis değil "va'id" ilkesidir¹²³.

2.4.2.4.3. "el-Adl" İlkesine Ters Düşen Haberler

Bu esasın konusu Mutezilî'nin kader konusundaki görüşüdür. *İslam dünyasında bizzat Tanrı'dan geldiği inancını benimseyen ve her eylemin önceden Tanrı tarafından yaratılıp, takdir edildiğini dile getiren kelâmî mezhebi dile getiren terim. Cebriyye*

117 Mu'tezileden Dırar b. Amr'ın kabir azabı, münker-nekir sualı, şefaata, havz, sırat ve mîzânı inkâr ettiği rivayet edilmiştir. (Bkz. Kâdî Abdülcebbar, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s. 280)

118 Kâdî Abdülcebbar, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s. 207.

119 Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 687.

120 Tirmizî, Kıyâme, 11; İbn Mace, Zühd, 37; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 213.

121 Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 690.

122 Kâdî Abdülcebbar, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s. 208.

123 Kâdî Abdülcebbar *Fazlu'l-İ'tizâl*, s. 208.

bir İslam dini itikad mezhebi. Cehm bin Safvân tarafından kurulmuş bu nedenle de bazen “Cehmiyye” olarak da anılmıştır. Görüş olarak Mütezile mezhebinin karşıtıdır. Tümüünü oku (yeni pencerede açılır) Mutezile inancındaki adâlet ilkesine göre kişi kendi fiillerini kendisi yaratır. Bunu da Allah’ın kişiye bahşettiği bir yaratma kudretiyle gerçekleştirir. Fiillerin yaratılmasında Allah’ın bir müdahalesi olmadığına inanırlar. Bu görüş “Adâlet” esasından şu şekilde temel alır: Kişilerin hür olmaması ve yaptıkları her fiilin yaratıcı ve yaptırıcısının Allah olması durumunda kişinin hür olarak yapmadığı hareketlerden ötürü cezalandırılması zulüm yani adaletsizliktir. Böylece Mutezile, kulların fiillerinin meydana gelişindeki ilâhî iradeyi ve kaderi inkâr etmiş oluyor¹²⁴. İlâhî iradenin veya kaderin var olduğuna delalet eden hadisler, cebir ifade eden haberler olarak değerlendirilir ve reddedilir.

Aslında cebrin anlamı; insandan fiili nefyederek onun meydana gelişini tamamen Allah’a nisbet etmektir¹²⁵. Bu konuda insana hiçbir imkân tanımamaktır. Kâdî Abdülcebbâr’a göre bu düşüncenin kökeni siyasîdir. Nitekim Muaviye halife olunca halkın kendisini benimsemediğini görünce onlara şöyle dedi: “Eğer Rabbim bu göreve ehil görmeseydi, beni bu görevde bırakmazdı. Eğer Allah bizim içinde bulunduğumuz bu durumu kerih görseydi mutlaka onu değiştirdi¹²⁶.” Yaptığı malî tasarruflara karşı halkın tepkisini önlemek için de şöyle derdi: “Ben Allah’ın hazinedarım, Allah’ın verdiği veriyor; vermediğine vermiyorum. Eğer Allah bunu hoş görmeseydi elbette değiştirdi.” Yine Iraklılara şöyle diyordu: “...Ben size emretmek ve sizi yönetmek için savaşıyorum, beni size emir tayin eden Allah’tır¹²⁷.”

Ehl-i Sünnet kaynaklarında bulunan rivayette, Muâviye halka şöyle hitab etmiştir: “Ben sizinle namaz kılmadığınız, oruç tutmadığınız, zekât vermediğiniz, hac yapmadığınız için savaşmadım, Bunları yaptığınızı çok iyi biliyorum. Ancak ben sizinle emir olmak için savaştım. Bunu (halifelîği) bana Allah verdi. Hâlbuki siz buna karşı çıkıyorsunuz¹²⁸.” Ancak bu haberin tek kaynağı Saîd b. Süveyd’dir. Onun bu rivayeti başka râvîler tarafından rivayet edilmemiştir¹²⁹.

124 Bekir Topaloğlu, *a.g.e.*, s. 175.

125 Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, Nûn Yay., 1997, s. 71.

126 Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlu’l-İ’tizâl*, s. 143.

127 Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlu’l-İ’tizâl*, s. 143.

128 İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, Mektebetü’r-Rüşd, 1. Baskı, Riyâd 1409, VI, 187; İbn Asâkir, *Tarihu Dimaşk*, Dâru’l-Fikr, Beyrut 1985, LIX, 150; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, Mektebetü’l-Mearif, Beyrut, ts., VIII, 13; ez-Zehabi, *Siyeru A’lâmî’n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvut, Beyrut 1988, III, 147.

129 Buhârî, *et-Tarihu’l-Kebîr*, thk. Es-Seyyid Hâşim en-Nedvî, Dâru’l-Fikr, ts., III, 477; İbn Adî, *el-Kâmil fî Dua-fâir-Ricâl*, Dâru’l-Fikr, Beyrut 1409/1988, III, 408; İbn Hacer, *Lisânu’l-Mizan*, III,33; *İbn Hibbân, es-Sikât*, Dâru’l-Fikr, 1395/1975, IV, 280; İbn Ebî Hâtım er-Râzî, *el-Cerh ve’t-Taîdî*, IV, 29.

Bu haberler eğer doğru ise yöneticilerin yönetimlerini meşrulaştırmak ve haksızlıklarına karşı kitlelerin protestosunu, başkaldırışını önlemek için yapılan yanlış yorumların bu düşüncenin oluşmasında rolü olduğu çok açıktır¹³⁰.

Ancak fikrî düzeyde ‘cebir’ düşüncesini savunanlar ise Ca’d b. Dirhem (ö. 124/742) ve öğrencisi Cehm b. Safvân’dır (ö. 128/746). Ona göre “İnsan fiillerinde mecburdur, onun hürriyeti yoktur¹³¹.” Şu halde bunun fikrî öncüsü veya öncüleri vardır. Ama asıl olayı tetikleyen kaderin istismarıdır. İşte kaderi istismar ederek kendi kabahatini kadere yükleyen bu zihniyete Mutezile’nin karşı çıkması son derece doğrudur. Ancak kaderi büsbütün inkâr etmesi mutlaka tartışmalıdır.

Nasslara baktığımızda Kur’an’da cebir anlamına gelebilecek ayetler vardır¹³²: “Şüphesiz ki Allah dilediğine doğru yolu gösterir”, “Allah kimi şaşırtırsa artık onun için hiçbir hidayet veren yoktur.” Beri taraftan insanın irade ve fiillerinde hür ve bağımsız olduğunu belirten ayetler de vardır¹³³: Mesela “Hayır! Her kim bir kötülük eder de onun kötülüğü kendisini çepeçevre kuşatırsa, işte o kimse cehennemlidir. Onlar orada devamlı kalırlar. İman edip yararlı iş yapanlara gelince onlar da cennetliklerdir¹³⁴.” “Allah her şahsa ancak gücünün yettiği kadar sorumluluk yükler. Herkesin kazandığı ya kendi lehine ya da aleyhinedir¹³⁵.”

Kur’an’da bazı ayetler de vardır ki her iki anlamı, yani hem cebri hem de insan hürriyetini birlikte ifade eder¹³⁶. Allah şöyle buyurur:

“Allah dileseydi sizi tek bir ümmet yapardı. Fakat O, kimi dilerse, onu sapıklıkta bırakır, kimi de dilerse onu hidayete iletir. Yapageldiğiniz işlerden elbette mesul olacaksınız¹³⁷.”

Bu ayetler, ayrı ayrı ele alındığında, cebir veya insanın bağımsızlığı düşüncesine varılabilir. Kur’an’ın mesajını tam anlayabilmek için, her iki ayet grubunu aynı anda birlikte mütalaa etmek zaruridir. Zira bir tarafı dikkate almaksızın sadece öbür taraf üzerinde düşünüldüğünde ya cebre ya da insanın mutlak bağımsızlığı yanılışına düşülür. Kur’an’a bütün olarak baktığımızda, bunu şöyle anlarız: “İnsanın fiillerinde mecbur olduğunu (cebr) ifade eden ayetler Allah’ın mutlak irade ve kudretini gösterirken; insana irade ve hürriyet tanıyan ayetler ise Allah’ın

130 Kâdi Abdulcbbâr, *Fazlu’l-İtizâl* s. 144.

131 Şehristâni, *el-Milel ve’n-Nihal*, Beyrut, ts., s. 87.

132 2. Bakara, 213, 272; 6. En’am, 39; 11. Hûd, 34; 13. Râd, 33; 22. Hacc, 16; 24. Nûr, 46; 32. Secde, 13; 42. Şura, 44, 46; 45. Casiye, 23; 76. Dehr, 30; 81. Tekvir, 29.

133 2. Bakara, 107, 215, 281; 4. Nisa, 111, 170, 155; 9. Tevbe, 82, 95; 17. İsrâ, 15; 18. Kehf, 29; 27. Neml, 92; 39. Zümer, 41; 32. Secde, 17; 46. Ahkâf, 13, 14; 56. Vakıa, 24; 64. Tegâbün, 2; 76. Dehr, 3.

134 2. Bakara, 81-82.

135 2. Bakara, 286.

136 40. Mü’min, 31; 6. En’am, 137; 42. Şûra, 13.

137 16. Nahl, 93.

her şeye şamil, üstün kudreti yanında ve onun sınırları dâhilinde, insanın da irade ve kudretinin bulunduğuna işaret etmektedir. Yani Kur'ân insana bir hareket serbestisi tanımakta ve neticesinden onu sorumlu tutmaktadır. Bir başka ifadeyle, Kur'ân, insanın sorumluluğunu ve gücünü inkâr etmez, ama onu hiçbir zaman Allah'ın hükümlerlik alanından bağımsız olarak da düşünmez. Allah dilediği anda işlere, hâdiselere müdahale edebilir. İşte bu hakikat, Kur'ân'ın esas vurgulamak istediği husustur¹³⁸.”

Bu dengeli anlayışı benimsemeyen Mutezile, cebir anlayışına tepki olarak insanın bağımsız olduğu kanaatine varmış, kaderle ilgili hadisleri ya reddetmiş veya tevil etmiştir. Mutezile'den Amr b. Ubeyd “Bir kimse anasının karnında kırk gün kaldıktan sonra kan pıhtısı haline gelir. Sonra onda, et ve kemik teşekkül eder. Bundan sonra Allah ona dört kelime ile bir melek gönderir de, onun ameli, eceli, rızıkı, şakî veya saîd olduğu yazılır...” mealindeki hadisi cebir içerdiğinden reddetmiştir¹³⁹. Ancak Amr b. Ubeyd'in bu tutumuna karşı, Kâdî Abdülcebbâr hem bu hadisi¹⁴⁰ hem de Cibrîl hadisinde geçen kader¹⁴¹ kelimesini tevil etmiştir. Kâdî Abdülcebbâr'ın bu tavrının, kendisinden önce kaderle ilgili hadisleri reddeden hocalarından daha insafı olduğu söylenebilir.

2.4.2.4.4. Teşbih İfade Eden Hadisler Makbul Değildir

Lügatte “benzetme” anlamına gelen teşbih sözcüğü, kelimde Allah'ın sıfatlarını ispat ederken ifrata kaçarak O'nun herhangi bir şeye benzetilmesidir ki bu anlayış hem tevhîd akidesine hem de Kur'ân'a aykırıdır¹⁴². Allah, zatında ve sıfatlarında tektir, O'nun eşi ve benzeri yoktur.

Şurası muhakkak ki Allah'ı (c.c.) cisimlere benzetme, hadislerden değil; onları anlama probleminden kaynaklanmaktadır. Zira şirki kökünden kazıyıp tevhîd akidesini yerleştirmek görevi olan bir Peygamber'in teşbih ifade eden (Allah'ın cisimlere benzetilmesi anlamında) bir söz söylemesi mümkün değildir. Kur'ân'da geçen ve Allah'a nispet edilen “el”, “yüz” ve “istiva” lafızlarından yola çıkılarak Allah'ın kullara benzetildiği nasıl iddia edilebilir? Bu mümkün değildir. Aslında bu tür ayet ve hadislerin anlaşılmasında temel ölçü, Kur'ân'daki لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ “O'nun benzeri hiçbir şey yoktur. O, hakkıyla işiten ve görendir.”¹⁴³ ayetidir.

138 Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, s. 63-64.

139 Bkz. Hatib el-Bağdâdî, *Tarîhu Bağdâd*, Kahire 1349/1931; Medine-Beyrut ts., XII, 172.

140 Bkz. *el-Emâli*, 52b-53a.

141 Bkz. *a.g.e.*, 8a.

142 “O'nun benzeri hiçbir şey yoktur.” (42. Şûra, 11); “De ki: O, Allah birdir. Allah Samed'dir. O, doğmamış ve doğrulmamıştır. O'nun hiçbir dengi yoktur.” (112. İhlâs, 1-4); “...Artık bunu bile bile Allah'a eş koşmayın.” (2. Bakara, 22)

143 42. Şûrâ, 11.

Kâdî Abdülcebbar'a göre teşbihin sebebi düşünmeyi terk edip taklide yönelmektir¹⁴⁴. Buna Arap dilinin özelliklerini ve ondaki mecâz, kinâye, istiâre, teşbih vb. anlatım tarzlarını bilmemekten veya bunları dikkate almadan nasların zahirine bakarak onları yanlış anlamaktan kaynaklanabileceğini de eklememiz gerekmektedir. Zira Hz. Peygamber tebliğde bulunurken, konuştuğu dilin bütün anlatım tarzlarını ve usullerini icra etmiştir. Bunu yaparken de her seviyeden insanın anlayabileceği şekilde, belagatin kısımlarından olan teşbihli, temsilli, mecazlı ve kıssalı anlatımları çok kullanmıştır. Bu bakımdan Arap edebiyatını ve belagatini iyi bilmeyenin, Kur'ân ve hadisleri tam olarak anlaması mümkün değildir. Dolayısıyla bunların iyi araştırılması ve anlaşılması neticesinde sahih hadislerde bulunan teşbih ve temsillerin akla ve ilme ters düşmediği, aksine birer hakikat dersi verdikleri görülecektir. Şayet yanlış anlaşılma varsa ki var olduğu bir gerçektir. Böyle bir yanlış anlayışa karşı Mutezile'nin karşı çıkıp mücadele vermesi son derece doğrudur. Aslında bu, her Müslüman bilim adamına düşen bir görevdir.

Râfîzî şeyhlerinden Hişâm b. Abdülhakem (ö. 179/795)'in¹⁴⁵ böyle bir anlayışa sahip olduğu hikâye edilmektedir¹⁴⁶. Böyle bir anlayışa veya habere elbette karşı çıkılır¹⁴⁷. Ancak Mutezile'nin ve tabii Kâdî Abdülcebbar'ın yaptığı şeyin bu olduğu söylenemez. Zira o Allah'ı noksan sıfatlardan tenzih ederken aşırıya kaçarak teşbihle alakalı olmayan hadislerin bile teşbih içerdiğini ileri sürmüştür. Bu hususta en çok sözü edilen Cerîr b. Abdillâh tarafından rivayet edilen hadistir. Hadisin metni şöyledir: “Bir gece Allah Resulü ile beraberdik. Ay, dolunay halinde idi. Aya baktı ve şöyle buyurdu: “Rabbini, şu ayı görmek için birbirinizin üzerine yığılmadan gördüğünüz gibi göreceksiniz¹⁴⁸.” Dikkatle incelendiğinde burada teşbih olduğu söylenemez. Zira bu hadiste Ay'a benzetilen Allah değil müminlerin görüş tarzıdır. Yani mü'minler, birbirlerinin görmelerine engel olmadan Allah'ı ahirette göreceklerdir. Öyle anlaşılıyor ki Mutezile metafizik âlemde vuku bulacak ve keyfiyeti belli olmayan bu görmeyi, fizik âlemindeki görmeye kıyas ederek bu sonuca varıyor. Nitekim Kâdî Abdülcebbar teşbih ifade ettiği gerekçesiyle, Allah'ın müminler tarafından ahirette görüleceğini beyan eden hadisleri reddetmekte ve bunun gerekçesini de şöyle izah etmektedir: “Bu konuda zikrettiğimiz bütün haberler, haber-i vâhiddir. İlme taalluk eden hususlarda

144 Kâdî Abdülcebbar, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s. 149.

145 Hişâm b. Abdülhakem'in hayati ve görüşleri için bkz. Mustafa Öz, “Hişâm b. Hakem”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 153-154

146 Kâdî Abdülcebbar, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s. 140.

147 İbn Kuteybe, hadisçileri kötümekle maksadıyla zındıklar tarafından uydurulan, hiçbir kaynaktan bulunmayan ve gerçekten teşbih ifade eden bir kaç haberi zikretmiş, bunların Allah'a bir iftira olduğunu belirtmiştir. (Bkz. İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, s. 7, 8)

148 Hadisin kaynağı için bkz. Buhârî, *Mevâkütü's-Salât*, 16, Tefsîr, 50. Kâf, 2, Tevhîd, 24; Müslim, *Mesâcid*, 211; Ebû Davûd, *Sünnet*, 19; Tirmizî, *Sıfatü'l-Cenne*, 16; İbn Mâce, *Mükaddime*, 13; *el-Müsned*, III, 16, IV, 360, 362.

bunların kabul edilmesi mümkün değildir¹⁴⁹. Zira râvîlerin her birinin rivayet ettiği haberde hata yapma ve yalan söyleme ihtimali bulunmaktadır. Herhangi bir açıdan hata ihtimali bulunan bir şeyi dinde delil kabul etmemiz ve kesin olduğuna inanmamız uygun değildir. Dinin fûruatıyla ilgili hususlarda ise, haber-i vâhidlerle amel edilmesi mümkündür. Zira zann-ı gâlib ile amel edilmesi sahihtir. Ancak amel dışındaki konularda haber-i vâhidlerin kabul edilmesi mümkün değildir. Bu nedenle tevhid, adl ve usûl'd-dinin diğer konularının bilinmesinde haber-i vâhidlere itibar edilmez. Bu sebeple senedleri sahih, râvîleri cerh edilmemiş olsa bile anılan haberlerin, muhaddisler tarafından konuya delil gösterilmesi isabetli değildir. Kaldı ki söz konusu haberlerin râvîleri tenkit edilmiştir¹⁵⁰.”

Kâdî Abdülcebbâr, yukarıda sözü edilen Cerîr hadisinin senedinde yer alan Kays b. Ebî Hâzım'ın ömrünün sonuna doğru hafızasının bozulduğunu ileri sürerek hadise güvenilemeyeceğini söylemiştir. Hâlbuki bu zat, -vefat tarihleri farklı olmakla beraber- en erken hicrî 84 yılında yüz yaşını aşkın olarak vefat etmiştir. Cerîr'in vefatı ise hicrî 78'dir. Buna göre Kays'ın kendisi en az beş altı yıl önce bu hadisi Cerîr'den almış olmalıdır. Hadis otoritelerinin bu hadisi kitaplarına almış olmaları¹⁵¹ ve onu cerh etmemeleri¹⁵² Kays'ın hafızasının bozulmadan önce bu hadisi rivayet etmiş olabileceğini doğrular mahiyettedir. Nitekim bazı kaynaklardaki bilgiler de bunu desteklemektedir¹⁵³. Binaenaleyh Abdülcebbâr'ın bu hadisi reddetmesinin isabetli olduğu söylenemez. Son tahlilde ifade etmek gerekir ki eğer Allah, Kur'ân'da “Yüzler vardır ki, o gün ıslıl ıslıl parlayacaktır. Rablerine bakacaklardır¹⁵⁴.” buyurmuşsa Hz. Peygamber de yukarıdaki hadiste ifade edildiği gibi Allah'ın ahirette görüleceğini söylüyorsa, bize düşen şey, ona gönül rahatlığı ile inanmaktır. “Allah, ahirette nasıl görülecektir?” sorusuna cevap olarak “Onun keyfiyetini sadece Allah (c.c.) bilir.” demektir.

Sonuç

Son dönem Mutezilî âlimlerinden Kâdî Abdülcebbâr, kelâm, fıkıh usûlü, tefsir dâhil her sahada eser yazmış büyük bir âlimdir. Eserlerinde, hadislerden çokça istifade etmiş olan müellifimiz, hadis konusunda *el-Emâlî* isminde bir eser de

149 Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlu'l-İtizâl*, s.158.

150 Kâdî Abdülcebbâr, *el- Muğni*, IV, 225.

151 Kütüb-i Sitte imamlarının hepsi Kays b. Ebi Hâzım'a güvenerek ondan hadis almışlardır. (Bkz. İbn Hacer, *Tezîbü't-Tehzîb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1404/1984, VIII, 346)

152 Hadis otoriteleri, Kays b. Ebî Hâzım'ın güvenilir bir râvî olduğunu tespit etmişlerdir. (İbn Ebi Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, 1271/1952, VII, 102; el-Bâcî Ebû'l-Velid, *et-Ta'dîl ve't-Tecrîh*, Riyâd, 1406/1986, III, 1059; Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, Haydarâbâd, 1375/1955, I, 61)

153 قيس بن أبي حازم البجلي الأحمسي أبو عبد الله الكوفي قلت: وقد احتج به أصحاب الكتب الستة جميعاً، وكما نبهنا فإن مثل هؤلاء الثقات الرواية عنهم في الصحيحين إنما هي قبل التغير والاختلاط. (Bkz. Alâüddîn Ali Rıza, *Nihâyetü'l-İğtibâd bi Men Rumiye min'r-Ruvâti bi'l-İhtilâd*, Dâru'l-Hadis, Kahire 1988, I, 291.)

154 29. Kiyâme, 22, 23.

yazmış ve bu eserini 408 ve 409 yıllarında Kazvîn ve Rey’de okutmuştur. Eserde yer alan hadisler senedlidir. Ancak senedlerin seçiminde itina gösterildiği söylenemez. Hadislerin seçiminde sıhhat yönünden ziyade muhtevalarının makul olmasına, daha doğrusu Mutezile düşüncesine aykırı olmamasına önem verilmiştir. Buna paralel olarak eserde sahih hadislerin yanı sıra zayıf, kaynağı belli olmayan, metni birleştirilmiş ve hatta mevzû olanlar da vardır.

Kâdî Abdulcebbar, amelî konularda ister mütevâtir ister âhâd olsun kabul şartlarını taşıyan hadisleri kabul etmektedir. Mutezile’nin prensiplerine uyan ve tezlerini destekleyen ilim/akaid konusu ile alakalı âhâd hadisleri de kabul etmektedir. Ancak prensiplerine uymayan ilim/akaid konusundaki sahih hadisleri bazen tevîl etmiş, bazen âhâd olduklarını ve dolayısıyla bu tür hadislerin ilim konusunda delil olamayacağını ileri sürerek onları reddetmiştir.

Kâdî Abdülcebbar’ın reddettiği hadislerin, “ru’yettullah (Allah’ın ahirette müminler tarafından görülebileceği)” gibi muayyen konularda olduğu bir gerçektir. *el-Emâlî*’ye aldığı hadislerin hepsini şerh etmiştir. Şerhinde Mutezîlî bir anlayış hâkimdir. Bilhassa kebîre (büyük günah işleyenin tevbe etmedikçe af olunamayacağı) anlayışına her fırsatta vurgu yapılır. Mezhebin kurucusu Vâsıl b. Atâ hakkında Hz. Peygamber’den nakledilen: “İleride ümmetim içinde Vâsıl adında bir adam olacak, o, hakla batılı birbirinden ayıracak.”¹⁵⁵ meâlindeki metni hadis diye kitabına kaydetmesi, bu ünlü âlimin de mezhep taassubundan nasibini aldığını göstermektedir.

el-Emâlî adlı eseriyle hadislerin anlaşılmasına önemli katkı sağlayan âlimimizin yukarıda sayılan pek çok sahada otorite kabul edilmesine rağmen hadis sahasında pek fazla başarılı olduğu ve hele hele müdakkik bir hadis âlimi olduğu söylenebilir.

Muaviye dışındaki sahâbilere karşı saygılı olması ve onlardan hadis alması, mucizeler, kabir azabı, sırat, mîzân gibi konulardaki hadisleri kabul etmesi onu seleflerinden ayıran hususlardır. Ayrıca amelî ve ahlâkî konularla ilgili hadislerle eserlerinde yer vermesi de oldukça önemlidir. En önemlisi de eserlerinin günümüze ulaşmasıdır. Bu da Mutezile konusunda araştırma yapanlar için büyük bir imkân sağlamaktadır.

Kaynakça

- Ahatlı, Erdinç, “Mutezile ve Hadis Üzerine” *Usûl İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 25, 2006.
- Alâüddîn Ali Rıza, *Nihâyetü'l-İğtibâd bi Men Rumiye min'r-Ruvâti bi'l-İhtilâd*, Dâru'l-Hadîs, Kahire 1988.
- el-Amidî Seyfüddin, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1403/1983.
- el-Bâcî Ebû'l-Velîd, *et-Ta'dîl ve't-Tecrîh*, Riyâd,1406/1986.
- el-Bağdâdî, Abdülkâhir, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, nşr. M. Muhyiddîn Abdülhamid, Kahire, ts..
- _____, *el-Fark Beyne'l-Fırak* (Çev. Fıglalı Ethem Ruhî, Mezhepler Arasındaki Farklar), Ankara 1991.
- Bakan, Tevhit, *Mu'tezile'nin Hadis Görüşleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enst., (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- el-Buhârî, *el-Camiu's-Sahîh*, İstanbul, 1979.
- _____, *et-Tarîhu'l-Kebîr*, thk. Es-Seyyid Hâşim en-Nedvî, Dâru'l-Fikr, ts.
- Câbirî, Muhammed Abid, *el-Aklu's-siyasiyyi'l-Arabî*, Beyrut 1990.
- Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis Usulü*, İFAV Yay., İstanbul 2013.
- Çelebi, İlyas, “Kâdî Abdülcebbâr” *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s.105-109.
- Ebu'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mutemed fî Usûli'l-Fıkh*, Beyrut 1403/1983.
- el-Eş'arî, *el-İbâne an Usulî'd-Diyâne*, Medine 1409.
- Ertürk, Mustafa ve Yavuz, Yusuf Şevki, “Haber”, *DİA*, XIV, İstanbul 1898, s. 346-349.
- Gölcük, Şerafettin “Hayyât”, *DİA*, XVII, İstanbul 1998, s.103-105.
- Hâkim el-Cüşemî, *Şerhu'l-Uyûn*, nşr. Fuad Seyyid, (*Fazlu'l-i'tzâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile* içinde) Tunus 1393/1974.
- Hanbel, Ahmed b., *el-Müsned*, Dâru'l-Fikr, ts..

Hansu, Hüseyin, *Mutezile ve Hadis*, Otto Yayınları, Ankara 2012.

Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî İlmî'r-Rivâye*, nşr. Ahmed Ömer Haşim, Beyrut 1406/1986.

Hatîb el-Bağdâdî, *Tarîhu Bağdâd*, Kahire, 1349/1931; Medine ts.

Hayyât, Ebu'l-Hüseyyn Abdurrahîm b. Muhammed b. Osmân, *el-İntisâr ve'r-Red alâ İbn Râvendî el-Mulhîd*, nşr. H. S. Nyberg, Dâru'l-Kabs, Beyrût 1986.

İbn Adî, *el-Kâmil fî Duafâ'r-Ricâl*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1409/1988.

İbn Asâkir, *Tarîhu Dimaşk*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1985.

İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, Dâru İhyâ'î't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut 1271/1952.

İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, Mektebetü'r-Rüşd, 1. Baskı, Riyâd 1409.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil, fî't-Tarîh*, Beyrut 1399/1979.

İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, Beyrut 1406/1986.

İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1404/1984.

İbn Hibbân, *es-Sikât*, Dâru'l-Fikr, 1395/1975.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Mektebetü'l-Meârif, Beyrut ts..

İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, Dâru'l-Ciyl, Beyrut 1393/1972.

İbn Mace, *Sünen*, nşr. Muhammed Fuad Abdülbakî, Daru İhyâ'î't-Turâsî'l-Arabî, ts.

el-Ka'bî Ebû'l-Kasım, *Kabûlü'l-Ahbâr ve Marîfetü'r-Ricâl*, thk. Ebû Amr el-Hüseynî b. Ömer b. Abdurrahim, Dâru'l-Kütbi'l-İlmiyye, Beyrut 1421/2000.

Kadî Abdülcebbar, *el-Emalî* (نظام الفوائد وتقريب المراد للرائد) Biblioteca Apostolica, Vaticana, VAT. ARAB0 1027/1.

_____, *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, Tunus 1393/1974.

_____, *el-Muğnî, fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, İbrahim Makdûr editörlüğünde bir heyet, Kahire 1957-1969.

_____, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, nşr. Abdülkerim Osman, Kahire 1416/1996.

- _____, *Tesbîtü Delâilî'n-Nübüvve*, nşr. Abdülkerîm Osman, Beyrut ts..
- Koçkuzu Ali Osman, *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vâhidlerin İ'tikât ve Teşrî' Yönlerinden Değeri*, Ankara 1988.
- el-Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, thk. Takiyyüddîn en-Nedvî, el-İmaratül-Arabiyye el-Müttehîde, 1415/1995.
- el-Maturîdî, Ebû Mansûr, *Kitabu't-Tevhîd*, Beyrut 1970.
- Müslim, *el-Camiu's-sahih*, nşr. Muhammed Fuad Abdülbakî, Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, ts..
- Osman Abdülkerim, “Şerhu'l-Usûli'l-Hamse Mukaddimesi”, (Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, nşr. Abdülkerim Osman, Kahire, 1416/1996).
- Öz Mustafa, “Hişâm b. Hakem”, *DİA*, XVIII, İstanbul 1998, s. 153-154.
- Özçelik, Harun, *Cennet ve Cehenneme Girme Özelinde Uhrevî Va'd ve Va'id Hadislerinin Anlaşılması*, Yenda Yay., İst. 2014.
- Özler, Mevlüt, *İslâm Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, Nün Yay., 1997.
- er-Râfî, Abdülkerim b. Muhammed el-Kazvîni, *et-Tedvin fî Ahbâri Kazvîn*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1987.
- es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, nşr. H. Ritter, ve dğr. I-Wesbaden 1381/1962.
- es-Serahsî, *Usuli'l-Fıkh*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 2010.
- Şehristanî, *el-Milel ve'Nihal*, Beyrut, ts..
- Tirmizî, *el-Câmiu's-Sahih*, (nşr. Ahmed Muhammed Şakir), Beyrut, ts..
- Topaloğlu, Bekir, *Kelam İlmi*, Damla Yayınevi, İstanbul 1985.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, nşr. Ahmed Ferîd Rifâî, 1936.
- Yıldırım, Enbiya *Hadis Meseleleri*, İstanbul 2008.
- Yücesoy, Hayrettin, “Mihne”, *DİA*, XXX, İstanbul 2005, s. 26-28.
- Yurdağör Metin, “Kâdî Abdülcebbâr”, *DİA*, XXIV, İstanbul 1996, s. 103-105.
- ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvut, Beyrut 1988.
- _____, *Tezkiretü'l-Huffâz*, Haydarâbâd, 1375/1955.